

It was found that educational institutions until 1924 were not yet centrally provided with uniform, typical, unified to the relevant standards curricula and programs; teachers were allowed to work according to their own curricula or programs, or those drawn up by education authorities and schools; these programs could be changed according to specific conditions.

It is concluded that the process of creating program and methodological material for the provision of schools during the period of Ukrainization in 1920–1932 went through a complex evolutionary and transformational path from the creative diversity of individual author curricula and methods of organizing the educational process to the unification of a single education system and directly depended on the political policies of that time political-economic, ideologically oriented, socio-cultural state-wide realities.

Key words: Ukrainization of school, Ukrainian language, educational process, training program, methodological support.

Дата надходження статті: 14.12.2021 р.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Данилюк С. С.

УДК 37:355.58 "1960/1990"

DOI <https://doi.org/10.37915/pa.vi51.375>

Богданов Є. П.*,

orcid.org/0000-0002-4559-3052

ПЕРІОДИЗАЦІЯ РОЗВИТКУ ОСВІТНЬО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ З ЦИВІЛЬНОЇ ОБОРОНИ НАСЕЛЕННЯ (60-90-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)

У статті представлено авторську періодизацію розвитку освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони населення в 60-90-ті роки ХХ століття. Наголошено, що розробка авторської періодизації в історико-педагогічному дослідженні є інструментом для здійснення характеристики кожного періоду (етапу), оскільки дозволяє виокремити цілісні спільні та відмінні риси кожного.

Аналіз джерельної бази, зокрема нормативних, архівних та нарративних документів, дав змогу визначити хронологічні межі досліджуваного періоду на основі державотворювального критерію прийняття нормативно-правових документів, які докорінно змінювали ситуацію в галузі цивільної оборони (цивільного захисту) населення. Нижня хронологічна межа – 1961 рік – обумовлена прийняттям Положення про Цивільну оборону СРСР (13 липня 1961 року), затвердженого Постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР № 639-275 як наслідку Рішення Уряду СРСР про передачу штабів і військ МППО в підпорядкування Міноборони СРСР (січень 1960 року), прийняття якого спричинено змінами військових доктрин провідних країн світу. Верхня хронологічна межа – 1993 рік – обумовлена прийняттям Закону України «Про цивільну оборону України» як результату Рішення Державної Ради СРСР (14 листопада 1991) про передачу військових органів управління та військ цивільної оборони в підпорядкування новостворених держав внаслідок розпаду Радянського Союзу в серпні 1991 року та проголошення колишніх союзних республік незалежними країнами.

У межах означених хронологічних меж – 1961–1993 роки – умовно виокремлюємо такі етапи: I – становлення загальнодержавної системи цивільної оборони (1961–1976 роки); II – оборонний характер освітньо-просвітницьких заходів з цивільної оборони (1976–1987 роки); III – переорієнтація змісту освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони у бік техногенних та природних катастроф (1987–1993 роки).

Ключові слова: періодизація, цивільна оборона, освітньо-просвітницька діяльність, техногенні і природні катастрофи, оборонний характер.

*© Богданов Є. П.

Постановка проблеми. Розробка авторської періодизації в історико-педагогічному дослідженні є інструментом для здійснення характеристики кожного періоду (етапу), оскільки дозволяє виокремити цілісні спільні та відмінні риси кожного. Вітчизняні дослідники ХХ століття під час розроблення авторських періодизацій розвитку освітніх феноменів, педагогічних процесів, історіографії вітчизняної науки переважно спираються на обґрунтовані методологічні основи здійснення періодизації у працях Н. Гупана, Н. Дічек, О. Сухомлинської та ін.

Аналіз досліджень. Виокремимо положення, які склали основу для розробки авторської періодизації розвитку освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони населення у 60-90-ті роки ХХ століття. Наголосимо, що освітньо-просвітницька діяльність здійснювалась не в системі закладів освіти, а в усіх установах, окреслених у відповідних Положеннях, зміст яких було спрямовано на становлення та розвиток системи цивільної оборони. Тому певні положення розроблення періодизації, характерні для класичних історико-педагогічних досліджень, не є коректними для нашого інтегрованого дослідження.

Зокрема, Н. Гупан стверджує, що хронологічні межі історико-педагогічного дослідження мають бути зорієнтовані виключно на історико-педагогічний процес, а не на події соціально-політичного життя суспільства і держави [2, с. 53]. Проте для досліджень інтегрованого характеру доцільно враховувати зміну в суспільно-політичному житті, оскільки вони в Радянську добу є визначальними для розвитку всіх сфер і галузей господарства країни.

Визначення верхньої та нижньої хронологічної межі ґрунтуються на цілісності досліджуваного процесу [там само]. На нашу думку, цілісність досліджуваного процесу пов'язана зі становленням та завершенням дії системи цивільної оборони (60-90-ті роки ХХ століття).

Н. Дічек наголошує, що періодизація «дозволяє адекватніше представити хід розвитку досліджуваного явища, його специфіку» [3, с. 65], зокрема через «здійснення хронологічної систематизації елементів того чи іншого освітнього або виховного явища, яке виступає складовою загальноісторичного процесу» [там само]. Погоджуємо з думкою, що «дослідження і встановлення об'єктивно існуючих взаємозв'язків між елементами, що утворюють певне суспільно-гуманітарне явище, узяті у його цілісності, вимагає, як правило, розробки і аргументації періодизації розвитку цього явища. Періодизація, як поділ процесу на якісно відмінні проміжки часу, постає не лише важливим питанням методології наукового пошуку, бо є методом послідовного викладу матеріалу, а й одним з найвищих рівнів узагальнення» [там само].

Мета статті – розробка авторської періодизації розвитку освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони населення у 60-90-ті роки ХХ століття.

Виклад основного матеріалу. У визначених хронологічних межах виокремимо етапи, які характеризуються «спільними ознаками, відмінностями і особливостями» [2, с. 54] з виокремленням контентно-змістових компонентів освітньо-просвітницької роботи.

Систему цивільної оборони населення як комплекс «загальнодержавних заходів, що проводяться для захисту населення від можливого повітряного нападу противника та забезпечення сталої роботи народного господарства» [10, с. 338] було сформовано у 50-60-х роках ХХ століття в більшості країн внаслідок політики протистояння двох крупних військово-політичних блоків, які сформувались по завершенню Великої Вітчизняної війни: країни так званого соціалістичного (комуністичного) та капіталістичного таборів.

Система цивільної (громадянської) оборони в Україні, яка в означений хронологічний період входила до складу Радянської Союзу як одна з його республік – УРСР, була створена як результат трансформації військово-політичної та ідеологічно-пропагандистської складових державотворчих процесів, які мали місце у повоєнний

період, зокрема нарощування військово-промислового потенціалу країни та здійснення відповідної ідеологічної роботи серед різних груп населення, у тому числі, через освітньо-просвітницьку діяльність.

Організація обов'язкових курсів та навчання на них громадян країни стала одним з напрямів освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони (цивільного захисту) населення, яка на той період мала назву МППО (місцева протиповітряна оборона).

Критеріями для здійснення періодизації в окреслених хронологічних межах дослідження (60-90-ті роки ХХ століття) визначаємо зміни в нормативних документах партії та уряду СРСР, які відображали трансформації у військово-промисловій, освітньо-культурній та ідеолого-просвітницькій сферах у життєдіяльності країни.

Надамо характеристику основних положень нормативних документів СРСР, які уможливили виокремлення етапів у межах досліджуваного періоду та надали нового спрямування розвитку освітньо-просвітницької роботи в системі діяльності цивільного захисту населення (чинний термін того періоду – цивільна оборона).

Нижня хронологічна межа дослідження обумовлена прийняттям Положення про Цивільну оборону СРСР (13 липня 1961 року), затвердженого Постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР № 639-275. Саме цей документ визначив відмінності цивільної оборони від МППО і спричинив новий щабель розвитку освітньо-просвітницької роботи у сфері цивільного захисту населення та окреслив нові завдання, які мала реалізувати радянська цивільна оборона, зокрема, такі: усезагальне навчання населення способам захисту від зброї масового ураження; накопичення та підтримання в готовності засобів індивідуального та колективного захисту населення; створення умов, що забезпечують роботу об'єктів промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики у воєнний час; своєчасне оповіщення населення про небезпеку нападу противника; забезпечення захисту тварин, продовольчих товарів і води від ЗМУ [8]. Зазначені завдання і визначили освітньо-просвітницьку діяльність державних інституцій у сфері цивільної оборони з урахування панівної на той час ідеології. Зауважимо, що провідною на той час у Радянському Союзі була ідеологія марксизму-ленінізму поряд з прагматичними інтересами та поточними цілями партійної номенклатури. Саме тому вбачаємо 1961 рік нижньою хронологічною межею дослідження.

Проте відзначимо, що друга половина 50-х років ХХ століття відзначилась заходами щодо посилення системи МППО, які активізували діяльність товариства ДОСААФ (добровільне товариство сприяння армії, авіації і флоту), Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Вони стануть одними з провідних інституцій у системі цивільної оборони, зокрема в напрямі здійснення освітньо-просвітницької роботи серед різних верств населення країни, оскільки реалізовуватимуть 12-годинну програму (1956 рік) підготовки громадян через створювані на підприємствах гуртки, підготовку інструкторів у спеціальних установах – школах ППО, видання та поширення навчально-методичних матеріалів (посібників, пам'яток, плакатів тощо). З 1957 року навчання дорослого населення країни здійснювалось за 22-годинною комплексною програмою, яка передбачала опанування знань і навичок з питань протиповітряного, протиатомного, протихімічного, протибактеріологічного захисту [11, с. 71-72].

Зазначимо, що ці напрями протягом наступних десятиліть складатимуть основу програм з цивільної оборони. Цим і визначається перший етап в межах авторської періодизації – становлення загальнодержавної системи цивільної оборони СРСР.

Становлення системи цивільної оборони відбувалось в період загострення «холодної війни» – військово-політичного протистояння країн капіталістичного (країни НАТО) та соціалістичного табору (країни Варшавського договору), зокрема, у 1961 році було зведено Берлінський мур за наказом державного керівництва СРСР. У штабі НАТО в Парижі велись перемовини щодо запланованого американцями прориву суходолом до Берліна, а в разі його зриву Радянським Союзом – скидання атомної бомби на територію НДР (Німецької Демократичної Республіки) [6, с. 310]. У 1962 році назріла

кубинська криза. Лише у середині 80-х років політичне протистояння починає нівелюватися.

У 1976 році вступило в дію Положення про Цивільну оборону СРСР, затверджене постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (від 18 березня 1976 року № 201-78) з розширеним переліком завдань цивільної оборони, спрямованих на розв'язання оборонних завдань щодо підвищення стійкості функціонування народного господарства у воєнний час [9]. Цим документом також визначались права та обов'язки Міністерства оборони СРСР, начальника цивільної оборони СРСР – заступника Міністра оборони СРСР, військових округів і флотів. Зазначене підтверджує військовий характер цивільної оборони. Діяльність невоєнізованих формувань з наступного року також підпорядковується оборонним завданням, визначеним у Положенні про Цивільну оборону СРСР. Значну роль у розбудові системи цивільної оборони країни відіграв генерал армії А. Алтунін – начальник цивільної оборони – заступник Міністра оборони СРСР з 1972 до 1986 року. За його сприяння реалізовувались такі основні завдання системи цивільної оборони: захист населення країни від зброї масового ураження та інших засобів нападу противника; проведення рятувальних та невідкладних аварійно-рятувальних робіт, надання допомоги постраждалому населенню; створення, підготовка та підтримання в постійній готовності сил цивільної оборони; створення та підтримка в готовності пунктів управління, систем оповіщення і зв'язку; оповіщення населення про загрозу нападу противника, небезпеку зараження та катастрофічного затоплення; всезагальне обов'язкове навчання населення захисту від зброї масового ураження та діям з ліквідації наслідків нападу противника; захист сільськогосподарських тварин і рослин, продовольства, харчової сировини, фуражу, джерел води та систем водозабезпечення; створення і підтримання в готовності діючих систем спостереження і контролю; ліквідація наслідків зараження; підготовка і проведення заходів із світломаскування об'єктів народного господарства і поселень [1]. Зазначені завдання визначили подальший зміст навчання з цивільної оборони та його методичне забезпечення, про що засвідчують відповідні навчальні, навчально-методичні та методичні видання. А освітньо-просвітницька робота проводилась на курсах цивільної оборони, які з 1979 року були постійно діючими навчальними закладами цивільної оборони СРСР [7].

Цього ж 1976 року постановою уряду СРСР було створено науково-дослідний інститут цивільної оборони, діяльність якого була визначена в трьох напрямках: I напрям – індивідуальні засоби захисту; II напрям – маскування населених пунктів і найважливіших об'єктів народного господарства; III напрям – протирадіаційний, протихімічний та протибактеріологічний захист.

Зауважимо, що частина підрозділів, до професійних обов'язків яких входило проведення рятувальних та невідкладних аварійно-рятувальних робіт, надання допомоги постраждалому населенню було замінено на воєнізовані, наприклад заміна професійної пожежної охорони воєнізованою. У 1979 році Управлінням пожежної охорони підготовлено наказ № 557, яким затверджено «план-розклад залучення сил і засобів на випадок пожежі на атомних станціях» [13, с. 132] (нагадаємо, що Чорнобильська АЕС почала працювати у 1977 році через 7 років після початку її будівництва).

Аналіз основних нормативних та навчально-методичних документів засвідчує оборонний характер заходів та освітньо-просвітницьких заходів 70-х – першої половини 80-х років ХХ століття, що уможливило виокремлення другого етапу в межах авторської періодизації.

Друга половина 80-х років ХХ століття відзначилась низкою масштабних техногенних та природних катастроф, до наслідків який система цивільної оборони країни в межах здійснюваної оборонної політики, спрямованої на захист від нападників ззовні, виявилась неготовою. Аварія на Чорнобильській АЕС, масштабні землетруси,

низка вибухів та ін., що супроводжувалось загибеллю як цивільного населення, так і рятувальників, спричинили низку викликів перед системою цивільної оборони СРСР. Також середина 80-х років характеризувалась початком співпраці щодо обмеження гонки озброєнь, зокрема обговорення намірів скорочення стратегічних наступальних озброєнь і пропозиції про заборону хімічних отруйних речовин. У Радянському Союзі почався новий політичний рух, який отримав назву «перебудови, прискорення і гласності», а на зовнішньополітичному рівні характеризувався завершенням епохи так званої «холодної війни». Це разом з техногенними та природними катастрофами на території союзних республік обумовило зменшення заходів цивільної оборони військово-оборонного характеру та повернення в цивільний бік.

На прикладі наслідків Чорнобильської катастрофи, яка «не мала аналогів за масштабами рукотворного забруднення екологічної сфери, негативного впливу на здоров'я, психіку людей, їх соціальні, економічні і побутові умови життя» [13, с. 7], окреслимо недоліки тогочасної системи цивільної оборони, які вимагали негайного подолання. Подолання наслідків Чорнобильської катастрофи виконувалось спільними діями працівників МВС СРСР, МВС УРСР, штабу цивільної оборони СРСР, Міноборони СРСР, Міненерго СРСР, Мінавтотрансу СРСР, Мінсередмашу (Мінатоменерго) СРСР, Міншляхбуду СРСР, Мінжитлокомунгоспу УРСР та ін.

Схарактеризуємо визначені за наслідками аварії фахівцями ВМР (військово-мобілізаційної роботи) і ЦО (цивільної оборони) окремі недоліки, які стосуються системи цивільної оборони:

«1. Згідно з Законом СРСР «Про Цивільну оборону», Положенням про Цивільну оборону МВС СРСР (наказ МВС СРСР від 03 серпня 1978 року), які в той час діяли і якими керувалось МВС УРСР, підготовка органів внутрішніх справ з цивільної оборони здійснювалась лише на випадок нанесення противником ударів зброєю масового ураження.

2. Плани ЦО МВС, УВС, органів і установ внутрішніх справ були розроблені відповідно до вказівок МВС СРСР. У структурі цих планів у розділі щодо дій при виникненні стихійного лиха, аварій, катастроф взагалі не було, а передбачалось лише завдання на випадок застосування противником ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї. <...>

4. Література з питань цивільної оборони ніякої інформації на випадок аварій на АЕС і можливих наслідків не мала. <...>

8. У керівництва МВС, УВС, відділу ВМР і ЦО не було достатнього уявлення про необхідну кількість засобів особистого захисту і приладів дозиметричного контролю понад табельну належність. <...>» [13, с. 272–273].

Оновити систему в напрямі відповідності тогочасній ситуації мали основні позиції, напрацьовані у Постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо докорінної перебудови системи цивільної оборони» (1987). Зокрема, на війська цивільної оборони додатково покладались обов'язки захисту від наслідків крупних аварій, катастроф і стихійних лих, проведення рятувальних та інших нагальних робіт [1].

Відповідно, третій етап – переорієнтація змісту освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони в напрямі техногенних та природних катастроф пов'язаний саме з неготовністю системи цивільної оборони до боротьби з наслідками масштабних техногенних катастроф, а згодом і природних.

У 1990 році Верховна Рада України (УРСР) прийняла Декларацію про державний суверенітет України, яка проголосила, окрім іншого, право української нації на економічну самостійність, екологічну безпеку, недоторканість території тощо та намір України бути нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї [12, с. 10]. Договір між СРСР і США 1991 року щодо скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь було ратифіковано Україною

у 1992 році як Лісабонський протокол до СНО-1 [12, с. 13–14]. Статус без'ядерної держави визначив і переорієнтацію цивільної оборони в напрямі попередження і ліквідації надзвичайних ситуацій.

У сфері цивільної оборони у 1993 році прийнято Закон України «Про цивільну оборону України» [4], основу якого склала Концепція цивільної оборони України (1992), затверджена Постановою Верховної Ради України від 28 жовтня 1992 року № 2746-ХІІ [5]. Концепція вибудовувалась з урахуванням основних положень законодавства України з питань безпеки і оборони та окреслила основні принципи побудови цивільної оборони та запровадження її заходів. Уперше з'являється нове поняття – надзвичайна ситуація як «порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, великою пожежею, застосуванням засобів ураження, що призвели або можуть призвести до людських і матеріальних втрат», а ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій передбачає «проведення рятувальних та інших невідкладних робіт з усуненням безпосередньої загрози життю та здоров'ю людей, відновленням життєзабезпечення населення» [5]. Завданнями ЦО України визначено: «запобігання виникненню надзвичайних ситуацій техногенного походження і запровадження заходів щодо зменшення збитків та втрат в разі аварій, катастроф, значних пожеж та стихійного лиха; оповіщення населення про загрозу і виникнення надзвичайних ситуацій у мирний і воєнний часи та постійне його інформування про наявну обстановку; захист населення від наслідків аварій, катастроф, значних пожеж, стихійного лиха та застосування засобів ураження; організація і проведення рятувальних та інших невідкладних робіт в районах лиха та осередках ураження; створення систем управління, оповіщення і зв'язку, спостереження і контролю за радіоактивним, хімічним і бактеріологічним зараженням, підтримання їх готовності для сталого функціонування в надзвичайних ситуаціях мирного і воєнного часів; підготовка керівного складу органів управління та сил цивільної оборони, навчання населення вмінню застосовувати засоби індивідуального захисту і діяти в надзвичайних ситуаціях у мирний та воєнний часи» [4; 5].

Зазначене дозволяє визначити верхню хронологічну межу здійснюваного дослідження – 1993 рік.

Наголосимо на слушності реорганізації цивільної оборони в напрямах удосконалення системи управління, розширення кола завдань, перегляду системи підготовки фахівців з урахуванням соціально-політичних та економічних змін в державі та світі.

Висновки. Аналіз джерельної бази, зокрема нормативних, архівних та наративних документів дав змогу визначити хронологічні межі досліджуваного періоду на основі державотворювального критерія прийняття нормативно-правових документів, які докорінно змінювали ситуацію в галузі цивільної оборони (цивільного захисту) населення. Нижня хронологічна межа – 1961 рік – обумовлена прийняттям Положення про Цивільну оборону СРСР (13 липня 1961 року), затвердженого Постановою ЦК КПРС і Радою Міністрів СРСР № 639-275 як наслідку Рішення Уряду СРСР про передачу штабів і військ МППО в підпорядкування Міноборони СРСР (січень 1960 року), прийняття якого спричинено змінами військових доктрин провідних країн світу. Верхня хронологічна межа – 1993 рік – обумовлена прийняттям Закону України «Про цивільну оборону України» як результату Рішення Державної Ради СРСР (14 листопада 1991) про передачу військових органів управління та військ цивільної оборони в підпорядкування новостворених держав внаслідок розпаду Радянського Союзу в серпні 1991 року та проголошення колишніх союзних республік незалежними країнами.

В означених хронологічних межах – 1961–1993 роки – умовно виокремлюємо такі етапи:

I – становлення загальнодержавної системи цивільної оборони (1961–1976 роки);

II – оборонний характер освітньо-просвітницьких заходів з цивільної оборони (1976–1987 роки);

III – переорієнтація змісту освітньо-просвітницької роботи з цивільної оборони у бік техногенних та природних катастроф (1987–1993 роки).

Перспективним для подальших досліджень вбачаємо характеристику виокремлених етапів з окресленням їх особливостей.

Список використаних джерел:

1. Гражданская оборона. Создание и развитие гражданской обороны. Комплект плакатов. 1970-1991 гг.
2. Гупан Н. Актуальні проблеми методології історико-педагогічних досліджень. *Рідна школа*. 2013. № 4-5. С. 53–56.
3. Дічек Н. П. До питання періодизації педагогічних феноменів. *Педагогічні науки*. 2005. № 40. С. 65–72.
4. Закон України «Про цивільну оборону України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1993. № 14. Ст. 124.
5. Концепція Цивільної оборони України. Затверджена Постановою Верховної Ради України від 28 жовтня 1992 року № 2746-XII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T274600?an=50499>
6. Мицик Л. М., Кузьменко Ю. В. Новітня історія країн Європи та Америки (1918 – 2007): навч. посібник. Київ: Академвидав, 2008. 544 с.
7. Приказ начальника гражданской обороны СССР – заместителя министра обороны СССР № 148 30 декабря 1979 г. Положение о курсах гражданской обороны. Москва, 1980. 35 с.
8. Положение про Гражданскую оборону СССР, утвержденное Постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 13 июля 1961 года № 639-275.
9. Положение про Гражданскую оборону СССР, утвержденное Постановлением ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 18 марта 1976 года № 201-78.
10. Советский энциклопедический словарь. Москва: Изд-во «Советская энциклопедия», 1989. 1600 с.
11. Сырчин Е. Подготовка населения к МПВО в Донбассе (1954-1961 гг.). *Военно-исторический журнал*. 1974. № 12. С. 71-74.
12. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика і безпека України. Людина – Суспільство – Держава – Міжнародні структури: монографія. Київ: НІПМБ, 2004. 352 с.
13. Чорнобильська катастрофа в документах, фактах та долях людей. МВС / кол. авторів. Вид. 2-е, доопр. Київ: Азимут-Україна, 2006. 624 с.

References:

1. Grahdanskaia oborona. Sozdanie i razvitie grazhdanskoi oborony. Komplekt plakatov. 1970–1991 [Civil defense. Creation and development of civil defense. Set of posters. 1970–1991] [in Russian].
2. Hupan, N. (2013). Aktualni problemy metodolohii istoryko-pedahohichnykh doslidzhen [Current issues of methodology of historical and pedagogical research]. *Ridna shkola*, 4–5, 53–56 [in Ukrainian].
3. Dichek, N. P. (2005). Do pytannia periodyzatsii pedahohichnykh fenomeniv [On the question of periodization of pedagogical phenomena]. *Pedahohichni nauky*, 40, 65–72 [in Ukrainian].
4. Law of Ukraine, On Civil Defense of Ukraine No. 14, Article 124. (1993) [in Ukrainian].
5. The concept of Civil Defense of Ukraine. Approved by the Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated October 28, 1992 No. 2746-XII. Retrieved from <https://ips.ligazakon.net/document/T274600?an=50499> [in Ukrainian].
6. Mytsyk, L. M., & Kuzmenko, Yu. V. (2008). *Novitnia istoriia krain Yevropy ta Ameryky (1918–2007)* [Recent History of Europe and America (1918–2007)]. Kyiv: Akademvydav [in Ukrainian].
7. Prikaz nachalnika grazhdanskoi oborony SSSR – zamestitelia ministra oborony SSSR № 148 30 dekabria 1979 g. Polozhenie o kursakh grazhdanskoi oborony [Order of the head of civil defense of the USSR – Deputy Minister of Defense of the USSR No. 148 dated December 30, 1979. Regulations on civil defense courses]. (1980). Moskva [in Russian].
8. Regulations on the Civil Defense of the USSR, approved by the Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated July 13, 1961 No. 639-275 [in Russian].

9. Regulations on the Civil Defense of the USSR, approved by the Decree of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR dated March 18, 1976 No. 201-78 [in Russian].
10. Prokhorov, A. M. (1989). *Sovetskii entsiklopedicheskii slovar* [Soviet encyclopedic dictionary]. Moskva: Izd-vo «Sovetskaia entsiklopediia» [in Russian].
11. Syrchin, E. (1974). Podgotovka naseleniia k MPVO v Donbasse (1954-1961) [Preparation of the population for MPVO in Donbass (1954–1961)]. *Voenno-ystorycheskyy zhurnal*, 12, 71–74 [in Russian].
12. Chekalenko, L. D. (2004). *Zovnishnia polityka i bezpeka Ukrainy. Liudyna – Suspilstvo – Derzhava – Mizhnarodni struktury* [Ukraine’s foreign policy and security. Man – Society – State – International structures]. Kyiv: NIPMB [in Ukrainian].
13. Mykoliuk, V. M. (Ed.). (2006). *Chornobylska katastrofa v dokumentakh, faktakh ta doliakh liudei. MVS* [The Chernobyl disaster in documents, facts and people’s destinies. MIA]. Kyiv: Azymut-Ukraina [in Ukrainian].

Bohdanov Ye. P.,
orcid.org/0000-0002-4559-3052

PERIODIZATION OF THE DEVELOPMENT OF EDUCATIONAL WORK ON CIVIL DEFENSE OF THE POPULATION (60-90S OF THE XXTH CENTURY)

The article presents the author’s periodization of the development of educational work on civil defense in the 60-90s of the twentieth century. It is emphasized that the development of authorial periodization in historical and pedagogical research is a tool for the characterization of each period (stage), as it helps identify integral common and distinctive features of each period (stage).

Analysis of the source base, including normative, archival and narrative documents allowed determining the chronological boundaries of the study period based on the state-building criterion of adoption of legal documents that radically changed the situation in the field of civil defense (civil protection). The lower chronological limit - 1961 - is due to the adoption of the Regulations on Civil Defense of the USSR (July 13, 1961), approved by the Resolution of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet and the Council of Ministers of the USSR No. 639-275 as a result of the USSR Government’s decision on the transfer of staffs and troops of local air defense to the Ministry of Defense of the USSR (January, 1960), the adoption of which was caused by changes in the military doctrines of the world’s leading countries. The upper chronological limit – 1993 – is due to the adoption of the Law of Ukraine on Civil Defense of Ukraine as a result of the Decision of the USSR State Council (November 14, 1991) on the transfer of military command and civil defense troops to the newly created states union republics of independent countries.

Within the specified chronological boundaries – 1961–1993 – we conditionally distinguish the following stages: I – the formation of a national civil defense system (1961–1976); II – defense character of educational measures on civil defense (1976–1987); III – reorientation of the content of educational work on civil defense towards man-made and natural disasters (1987–1993).

Key words: periodization, civil defense, educational activities, man-made and natural disasters, defense.

*Дата надходження статті: 15.12.2021 р.
 Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Данилюк С. С.*